

अथावलि कार्यालय.

जि. आना भा. भा.

बालाभिर

८९४५

॥ १९२० ॥ १९२०-२०

पुष्पा: ५. वसंत पंचमी, १९२०

संपादक:

सीतारामजी. शर्मा.

पाचरी वीला;

सा. नो. ३३ (मु. भा. भा.)

ગુજરાત વિધાન સભા
અધ્યક્ષ
ગુજરાતી કોલેજ અને
ગ્રાન્ટ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૭૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સ્વામિનંદિ ૨-૫

તારીખ ૮ - ૧૩

ભીખારણ.

(એક ન્હાની સ્વતંત્ર વાર્તા.)

લેખક :—રા. રામુ પરમાનન્દ ઠક્કર.

(૧)

“ અરે, ભગવાન ! આ શેઠ, એક આ બાલકને કાઢ દોઢીયું આપો. તમારું પરમેશ્વર ભલું કરશે.”

આપાટીપર સાંજને વખતે લોકોની ઠઠ જામેલી હતી- જાત-જાતના લોકો આમતેમ ફરતા હતા. એ વખતે એક ભીખારણ પોતાના હાથમાં એક ન્હાના બાલકને ઉચકીને ઉભેલી-જતા આવતા માણસો પાસે ઉપરના શબ્દો બોલી કંઈ દાન માંગતી હતી.

ભીખારણ જુવાન હતી, મ્હોં સુંદર હતું, અને માથે કાળા તાળ હતા. પણ તે અવ્યવસ્થિત અને મેલા દેખાતા હતા. શરીર પર ફાટાં-તુટાં મેલાં વસ્ત્રો હતાં અને એથી આખું શરીર બરાબર દેખતું નહોતું. પહેરેલું પોશાક કાષ્ટક શ્રીમંત શેઠાણીનાં અંગપરનું ઉતરેલું હોય તેવું તેની દેશનેબલ સીવણી પરથી લાગતું હતું-પણ તે કાષ્ટક દેખણેથી ફાટેલું હતું. તેના હાથના ગાળ કાંડાઓમાં કાચની અઢિક અંગડી હતી-એ સિવાય આખા શરીર પર એકે આબુપણ નહોતું.

મૈલાં અને જૂનાં વસ્ત્રોમાં વિંટાળેલું જ્યેષ્ઠ માસનું એક બચ્ચું તેના બે હાથ પર તેણે તેડેલું હતું. બાલક બહુ સુંદર હતું. માથે કાળા રેશમી વાળ અને ખુલ્લી વિશાલ આંખો તરફ જતા આવતા માણસો ધડીભર જોઈ રહેતા.

બીખારણુ આશરે સત્તર અઢાર વર્ષની હતી. મ્હોં પર ગમ-ગીની અને ઉંડા વિચારની છાયા છવાયેલી હતી. બીખ માગતાં કેમ જાણે કે અચકાતી હોય તેમ નીચું મ્હોં રાખી જમીન તરફ જોઈ-નેજ ઉભી રહી હતી. જતું આવતું કોઈ એના બચ્ચાંના ન્હાનકડા હાથમાં એક સીકું મૂકી દેતું ત્યારે “ભગવાન તમારું ભલું કરશે.” એટલા શબ્દો બોલતી વખત માત્ર સહેજ ઉંચું જોતી હતી.

બે યુવાનો સુંદર પોષાકમાં સજ્જ થઈને ચોપારી ઉપર આમ-તેમ ફરતાં વિધવિધ નરનારીઓને નિહાળી રહ્યા હતા, ફરતાં ફરતાં અને બીખારણુ પાસેથી પસાર થયા. તેવીજ પેલી બીખારણુ બોલી:

“આ શેઠ ! એક આ બાલકને કોઈ દોઢીયું આપો. તમારું પરમેશ્વર ભલું કરશે.”

મુંબાઈમાં બીખારીઓની બહુ જાત છે. જાહેર રસ્તા ઉપર, હરવા ફરવાના અને રમત-ગમતના સ્થાન ઉપર જ્યારે જોઈએ ત્યારે બીખારીઓ ઉભેલા જ હોય છે. એમના તરફ ઝાઝા માણસો ધ્યાન આપતા નથી. બે યુવાનોમાંથી એકને તો બીખારણુના શબ્દોની કંઈ અસર થઈ નહિ, પણ બીજાનો હાથ તરતજ ખીસા તરફ વળ્યો. અંદરથી એક બે આનીનો મિકો કાઢ્યો. અને બચ્ચાના ન્હાનકડા હાથમાં ફેરવી દીધો.

“ ભગવાન તમારું ભલું કરશે. ” એ આશિર્વાદ ઉચ્ચારતાં બીખારણે જરા ઉંચું જોયું—અને યુવાનની સાથે નજર મળતાં “આ ભગવાન ” કરીને મોટી ચીસ પાડી ધબ દબને નીચે ખેસી ગઈ, અને એ હાથ વચ્ચે પોતાનું મ્હોં સંતાડી દીધું.

બન્ને મિત્રો જરા ખમચ્યા—અને પછી તરતજ ચાલવા લાગ્યા. ખેચ્છાનીનું દાન કરનાર યુવાન જરા બહેળાકળો દેખાતો હતો અને એનો શ્વાસોચ્છવાસ ઉતાવળો ચાલતો હતો, એ જરા ઉતાવળે કદમે આગળ જતો હતો.

થોડેક આગળ ચાલ્યા પછી બીજો મિત્ર બોલ્યો, “ ન્હાનું ! તું જરા વધારે પડતી ઉદારતા બતાવે છે, હો ! ”

“ વિનોદ ! મ્હને ફરીથી એ વાત યાદ કરાવીશ માં—હો. ” એમ બોલતાં બોલતાં ન્હાનુની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

વિનોદ સમજ્યો નહિ. કે ન્હાનુના ઉપર બીખારણે શું અસર કરી હતી. ન્હાનુની આંખમાં આંસુ શા માટે આવ્યા ? શું બીખારણુની એને એટલી બધી દયા આવી તેથી ? કદાચ તેમ હોય, પણ બીખારણુ ન્હાનુને જોઈને કેમ ખેસી ગઈ—શા માટે મ્હોં છુપાવી ગઈ અને ચીસ પાડી ઉઠી ? બીખારણુ સુન્દર હતી. બીખારણુ આવી સુન્દર હોઈ શકે ખરી ? એનું બાલક પણ કેવું સુન્દર હતું ?...વિનોદના મનમાં આ બધા વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. અને બધી વાતમાં એને કેંક ભેદ જણાવા લાગ્યો—એક એ પ્રશ્નો ન્હાનુને પૂછ્યા, પણ તહેની જવાબ આપવાની ક્ષતિ ન જણાઈ તેથી મનમાં ને મનમાં ગુંચવાતો ગયો અને છેવટે એ વાત મનમાંથી વિસારી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

નહાનુના ઘર પાસેથી ગળે મિત્રા જુદા પડ્યાં.

(૨)

ખીજે દિવસે સ્થાંજે એજ વખતે વિનોદ ચોપાટી ઉપર ગયો. બીખારણુ એજ સ્થળે બાળકને તેડીને નીચું મ્હોં રાખી ઉભેલી હતી. વિનોદ તેની પાસે ગયો અને બાલકના હાથમાં પાવલી મૂકી. બીખારણુ આશિર્વાદ આપવા ઉંચું જોયું. વિનોદ ઉભો રહ્યો—અને બીખારણુને પૂછ્યું.

“ બાઈ, તું કોણ છે ? ”

બહુ નાખુશીથી જવાબ આપતી હેઃય તેમ બીખારણુ બોલી :
“ બીખારણુ છું, શેઠ.”

“ આ બાળક કોનું છે ? ”

“ માફ પોતાનું.”

વિનોદને ઘણા વધારે પ્રશ્નો પુછવાના હતા, પણ ગીરદાવાલા રસ્તા ઉપર ઉભા રહીને જીવાન બીખારણુની સાથે વાતચિત કરતાં તે અચકાયા. તેણે બીખારણુને પૂછ્યું:

“ બાઈ ! તું મ્હારી સાથે આવીશ ? ”

બીખારણુ થોડો વખત વિનોદના સામું જોઈ રહી. એની અસ્થિર આંખોમાં લયની લાગણી દેખાવા લાગી—પછી બોલી:

“ માફ કરો શેઠ. મ્હને લાલચમાં ન નાંખો—મ્હારે ત્હમારા પૈસા નથી જોઈતા—ત્હમારી પાવલી પાછી લઈ જાઓ.” આમ કહીને પાવલીના સીકકા વિનોદ તરફ ફેંક્યા.

વિનોદે એ સીકે. પાછો લઈ જાણકના હાથમાં મકયો અને બોલ્યો:

“ બહેન ! હું ત્હને લાલચમાં નાંખી અતીતિને રસ્તે લઈ જવા નથી માંગતો. મ્હને ત્હારી બહુ દયા આવે છે. મ્હારે ત્હને કેટલાક સવાલો પૂછવા છે. તું મ્હારી સાથે આવીશ તો ત્હને હું મ્હારી બહેન ગણીને ત્હારી સાથે વર્તીશ એ ખાતરીથી માનજે.”

બીખારણને કંઈ વિશ્વાસ આવ્યો. વિનોદની સાથે જવા તહેણે હા કહી, અને વિનોદથી થોડું અંતર રાખીને પાછળ-પાછળ ચાલવા લાગી.

વિનોદ પોતાને ઘેર આવ્યો, અને પોતાના બેસવાના ખંડમાં એક ખુરસીપર બીખારણને બેસાડી, પોતાની પત્નીને બોલાવી લાગ્યો અને બીખારણને કહ્યું:

“ બહેન ! જરાય મંદકાય વચર હું પૂછું તે વાતના જવાબ આપજો હો. હું ત્હારે ક્ષેપજ કરવા માગું છું.”

બીખારણ શ્રીમંતના ઘરમાં આવીને બેઠી હતી-ફરતીચર વગેરેનો એ ઘરમાં હાક હતો. આવું બધું જોઈને બીખારીઓને જે અજાયબી થવી જોઈએ તેવી એને જરાય થઈ લાગતી નહોતી. જાણે કે એવા ઘરોથી પરિચિત હોય તેવી રીતથી એ બેઠેલી લાગતી હતી અને ખુરસીપર બેઠી ત્યારે જાણે ખુરસીથી સારી રીતે પરિચિત હોય તેવી રીતે બેઠી હતી. વિનોદને જવાબ આપતાં તે બોલી:

“ શેક ! દિલના દર્દીઓને દિલ બોલી બાર બોલી કરવા જેવું આજ્ઞાસન નથી. પણ પાત્ર વગર દિલ ક્યાં બોલવું ? મ્હારા પર

આપે આટલી ગંધી દવા ખતાવી છે તો હું મહારા દિલની વાત
આપને કહીશ. પૂછો તહેના હું જવાબ આપીશ. અને આશા રાખું
છું કે મહારા વિશ્વાસનો આપ દુરુપયોગ નહિ કરો.”

“વારૂ, બહેન ! તું નહાતુને ઝોળખે છે ?”

બીખારણના શરીરમાં રહેજ કમ્પ જણાયો.

“હા.”

“કાલે એણે તહને ખે આની આપી—”

“એ તહમને ક્યાંથી ખબર ?”

“હું સાથે હતો.”

“મહને સરત નથી. વારૂ-પછી ?”

“એ વખતે તહેં ચીસ શા માટે પાડી ?”

“શેઠ, ગંધી વાત લાંબી અને દુઃખ ભરી છે. તહમને વિસ્તાર-
રથી સાંભળવા ઇચ્છા હોય તો હુંજ કહી જઉં. મહને થોડું પાણી
પીવા આપશો ?”

વિનોદની પત્નીએ સ્વચ્છ પ્યાલામાં તહેને પાણી આપ્યું, અને
તહેના મુન્દર બાલકને નેડી લીધું. બાલક તહેના ઝોળામાં રમવા લાગ્યું.

(૩)

પાણી પીધા પછી બીખારણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“શેઠ ! હું કુલવાન અને શ્રીમંત માખાપની પુત્રી છું. અને
ઉચ્ચ જ્ઞાતિની છું. મહારૂ નામ માલતિ. અમારા ગામમાં મહારા
પિતાની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. મહને તેણે થોડીધણી કેલવણી આપી
હતી તે શ્રીમંત પણ જુના વિચારોના અને રૂઢિના અન્યતોમાં

સર્જીત બંધાર્થ ગયેલા હતા. પરમેશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે!

“ મહારં વેવિશાળ હું ઘોડીઆમાં રમતી ત્યારનું થઈ ચુક્યું હતું. કન્યાદાનનું સમ્પૂર્ણ પુણ્ય લેવાની ખાતર મ્હને સાત વરસની ઉંમરે મહારા પિતાએ પરણાવી દીધી. મહારા લસની મ્હને અત્યારે તો બહુજ ઝાંખી યાદ છે. ઝોકાં ખાતી ખાતી હું કન્યાના વેશમાં પરણુવા બેઠી હતી એવું કંઈ સાંભરે છે.

“ મહારા વરની અને મહારી ઉંમર વચ્ચે છ વર્ષનો તફાવત હતો. હું પરણી ત્યારે તે તેર વર્ષના હતા. પરણ્યા પછી ઝાંઝા વાર મ્હને સાસરેથી તેડું આવતું અને જતી ત્યારે ફળીયાના છોકરાઓ સાથે ભરરે રમતા અને ઢાડીએ રમતા પતિને જોઈને હું લાજ કાઢતી!

“ મ્હને ચૌદમે વરસે સાસરે મોકલવામાં આવી. એ વખતે હું સમજણી થઈ હતી અને આસપાસના લોકો પાસેથી મહારા વર મંમંધે વાતો સાંભળતી હતી. એની ઉંમર એ વખતે વીસ વર્ષની થઈ હતી અને એટલી ઉંમરમાં તો એ દુરાચારના ફંદમાં ફસી ચૂક્યા હતા. હલકા સોજતીઓના સહવાસથી બ્રજ થઈ ચૂક્યા હતા. એ બધું હું જાણતી હતી. સાસરે જઈને પતિને સુધારી સંસાર મીઠો બનાવવાનો મ્હોં સંકલ્પ કર્યો હતો—પણ વિધાતાએ આજ કંઈ ન્યારીજ રચી રાખી હતી.

“ મ્હને રાતના સાસરે મોકલવામાં આવી—મહારા શયન ખંડમાં જઈને હું બેઠી અને પતિના આવવાની રાહ જોવા લાગી. ગમે તેવા કમચક્રક્રમ અને મૂઢ પતિને પણ પ્રથમ રાત્રે પત્નીને મળવાની કંઈ આસ અધીરતા રહે છે—પણ મહારો પતિ કમચક્રક્રમ નહોતો સહી.

નહોતા. તહેમને મ્હારી પરવા નહોતી. તે રાત્રે પણ એ હમેશની માફક દુરાચારી સ્ત્રીઓમાં રખડવા આત્મા ગયા હતા. મ્હેં મધરાત સુધી એમના આવવાની રાહ જોઈ-અને છેવટે નિરાશ થઈને યાદીને સુઈ ગઈ-ઉઘી ગઈ.

“ મોડી રાત્રે મ્હારા પતિ આવ્યા હશે-હું તો ઉઘતી હતી-મ્હને જગાડવાની એમને જરૂર ન લાગી. રહેવારે ઉઠી ત્યારે એક જૂદી શય્યામાં એ ઉઘતા હતા.

“ મ્હારી નિરાશાની હદ આવી રહી-મ્હને મ્હોટા આવાત લાગ્યો. રાતના સુઈ જવા માટે પસ્તાવા લાગી. મ્હેં આસ્તે રહીને મ્હારા પતિને જગાડ્યા. પણ તે અર્ધ જાગ્રત અવસ્થામાં એટલાજ શબ્દો બોલ્યા કે: “ મ્હારે ત્હારું કામ નથી. મ્હને સુઈ રહેવા દે.”

“ અને મ્હારા પરજીલા સંસારની આશાભરી પ્રથમ રાત આવી નિરાશામાં સમાપ્ત થઈ. મ્હારા બધા હવાઈ કિલ્લાઓ હવા-માંજ રહી ગયા.

“ શેઠ ! જરા શરમ મૂકીને વાત” કરું છું પણ માફ કરજો. બીજા માગવા માંડી ત્યારથી જ શરમને ક્યારનીયે રૂખસદ આપી દીધી છે. હવે જ્યારે જિન્દગીનો ઇતિહાસ કહેવા બેઠી છું-પાપ પ્રકટ કરવા બેઠી છું ત્યારે શરમ શા માટે રાખું ?

“ મ્હારા સાસરીયામાં સ્ત્રીવર્ગમાં ટાઇજ નહોતું-તેથી ઘર સંભાળવાની ફરજ પણ મ્હારેજ માથે હતી. મ્હારા પતિરાજને ને વૃદ્ધ સસરાને હું રોંધીને જમાડતી. પણ એ વખતે બન્ને સાથેજ હોમ તેથી પતિની સાથે એક શબ્દ બોલવાનું બનતું નહિ. દિવસ આખો ને ઘરમાં રહેતા નહિ, અને મોડી રાત્રે ઘેર આવતા. હું હમેશાં

તહેમની આવવાની રાહ જોઈને જાગતી બેસતી. પણ આવીને તરત તે પોતાને વાસ્તે જૂદી શય્યા નાંખવાનું મ્હને કહેતા-અને પછી નિદ્રા-વશ થઈ જતા. કોઈક વાર હું વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી તો “મ્હને હમણા ઉંઘ આવે છે-ઝરંબડ ન કર.” કરી સુઈ જતા. એકાદ બે વખત વાતચિત કરવાનો વધારે આમ્રહ રાખવા જતાં મ્હને શિક્ષા મળી હતી. અને ત્યાર પછી હું મ્હારા દુર્ભાગ્યને રડતી-પ્રથમથીજ એમને માટે જૂદી પથારી કરી એ આગ્યા પહેલાં સુઈ જતી.

“ શેઠ ભરજીવાનીમાં સ્ત્રીને વાજખી ભોગો ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તેમાં એનો દોષ નથી. પણ મ્હારી તો બધી આશાઓ અને ઇચ્છાઓ અપૂર્ણજ રહેવા લાગી. એક અડવાડીયું-બે અડવાડીયાં એમને એમ વીતી ગયાં-પછી હું બહુ મુઝાઈ. સાસરામાં તો સ્ત્રી-વર્ગમાં કોઈ હવુંજ નહિ એટલે મ્હારી ફરીયાદ મ્હારે કોને કરવી તે સમજાયું નહિ. પીયેરમાં માને વાત કરતાં શરમાઈ. અને અંતરની દાઝ બાજે તેવી કોઈ સખી હતી નહિ. એટલે મનની પીડા મનમાંજ સમાવી હું બેસી રહી.

“ પણ એમ બેસી રહેવાથી પાર આવે તેવું નહોતું. છેવટે એક દિવસે અંતઃકરણે બુદ્ધિ સુઝાડી તે પ્રમાણે સસરાને મ્હોંચે બધી વસ્તુસ્થિતિ નિવેદન કરી ન્યાય માંગવાનો વિચાર કર્યો. પણ હિન્દુસંસારમાં સસરાની સાથે બોલવાની વડુને છુટ નથી. અંતઃકરણે વધુ અવગા બુદ્ધિ સુઝાડી અને એથી સસરાને પત્ર લખી બધી વાત જણાવવા ઇચ્છા કરી અને એક રાતે હું તેમને લાંબો પત્ર લખવા બેઠી.

“ મ્હારાં દુર્ભાગ્ય ત્યાંય ફરી વળ્યાં. પત્ર લખતી હતી તેવામાં

પતિદેવ પધાર્યા, અને એમને જોઈને મહેં પત્ર પધારી તજે છુપા-
વ્યો. એથી એમને કંઈ શક પડ્યો. મ્હારી પાસે પત્ર જોવા માંગ્યો.
ફરીયાદ કરું છું એ જાણી કદાચ આપોઆપ ઠેકાણે આવી જશે
એમ માની પત્ર મહેં જોવા આપ્યો. અને પરિણામે મ્હને પુષ્કળ
પ્રહાર મળ્યો. ખુલાસો કરવા જતાં હિલટો વધુ પ્રહાર મળ્યો. અને
તેજ રાતથી મ્હારા પરણેલા સંસારનો લગભગ અંતજ આપ્યો.
પતિ મ્હને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર નો કરવા માગતાજ હતા. આ
તક મજેલી જોઈ એમણે મ્હને પોતાના ઘરમાંથી કાયમને માટે રૂખ-
સદ આપી-અને મ્હારા વર્તનને માટે શંકા પડી છે એવું કારણ
બીજાઓને જાહેર કર્યું. ફરીયાદ ફરીયાદને ઠેકાણે રહી. અને હું પાછી
મ્હારા પિતાને ઘેર જઈને રહી.

“આ છેલ્લો અન્યાય મ્હારાથી સહન ન થઈ શક્યો-અને
મહેં શરમ મૂકીને બધી વાત મ્હારી માને જણાવી. મ્હારા પિતાએ
ધાર્યું હોત તો મ્હારા સંસારને બધી વાત કહી શક્યા હોત. મ્હારા
વરને કોઈ પણ રીતે સમજાવી શક્યા હોત. પણ તેમના મગજમાં
શ્રીમંતાઈનો ખોટો ગર્વ હતો. તેમને પોતાની ‘વટ’નો ભારે ખ્યાલ
ગરી ગયો હતો. “આપણે ઘેર રોટલો છે. દીકરી ન તેડે ત્યાંસુધી
હું ત્હને સાસરે મોકલવાનો નથી. જોઈું છું કેટલોક વખત તેડું નથી
કરતો તે એતી મેજે ઠેકાણે આવશે. તું ત્હારે ખાઈ પીને મજા કર.”
પોતાની ‘વટ’ને, ખાતર હું ઈન્સાફ મેળવ્યા વગર બેસી રહી-અને
ગામમાં મ્હારી બદનામી થઈ.

“શેઠ ! પિતાને ઘેર રોટલો હતો. બીજું બધું મુખ હતું-પણ
એથી મ્હને સંતોષ ન થતો. રોટલાના દુઃખે કે આપાપ છોકરીને

પરણાવના નથી. ઘરડા બાપને જીવાન દીકરીની અંતરની વેદનાનો ખ્યાલ કાણ જાણે કેમ નજ આપ્યો. અને મ્હારે દુર્ભાગ્ય મ્હારા ભવિષ્યના દુઃખોને પાસે લાવતું ગયું.

“વસ્તુતઃ મ્હારા પતિને માટે મ્હને અંતરનો પ્રેમ તો કદિ પ્રકટ્યોજ નહોતો. દુરાચારી પતિના તરફ કઈ સ્ત્રીને પ્રેમ રહે ? જ્યાં સામેથી જરા પણ લાગણી બતાવવામાં આવતી ન હોય ત્યાં આપણું અંતર કેટલુંક ધસે ? ફક્ત એક હિન્દુ બાલા તરીકે મ્હારે મ્હારું ઘર બનાવતું હતું—અને મંસાર સુધારવો હતો—તેથી પતિને કાંઈ પણ રીતે ઠેકાણે લાવવાની મ્હારા મનમાં મુરદા હતી—પણ જ્યારે આ સ્થિતિ આની ત્યારે પછી મ્હારા મને ઉલટોજ રસ્તો લીધો. “પતિએ તો પોતાનો માર્ગ પહેલેથીજ કરી લીધો છે. એને મ્હારી કશી પરવા નથી—તો પછી મ્હારે મ્હારો રસ્તો શા માટે ન કરી લેવો ?” એવો વિચાર આવ્યો. જીવાનીની ઝોંકમાં ઝુકી ગઈ. શેઠ ! એ અપરાધ મ્હારો એકલીતોજ નહોતો—હો ! મ્હારા માબાપનો આપણા સમાજની ડીંચોનો અને સાથી વિશેષ તો મ્હારા વરનોજ અપરાધ હતો. કદાચ હું ભૂલ કરતી હઈશ—પણ મ્હને એમ લાગે છે કે એ મ્હારો અપરાધ તો સૌથી બોલે અંશે હતો. મ્હારા જેવી કેટલી અપમાજોના જીવન આમ રહ જાય છે તે ત્હમે જાણો છો ખરા, શેઠ ?

“બધ થવાનો સંકલ્પ કર્યો તેની સાથે અનુકૂળ સંજોગો મળવા માંજા. ન્હાનુશેઠ ત્હમારા મિત્ર છે ખરું ? તે મ્હારા પાડોશી હતા. એની ઉંમર મ્હારાથી બહુ મ્હોટી નથી. નાનપણમાં અમે સાથે રમતાં—મોટપણે સાથે ભણતાં—ન્હાનુશેઠ પરજોલા હતકાંતોમના અને

મહારા પિતાની વચ્ચે પણ પાડોશી વ્યવહારે જુનો સમ્બન્ધ હતો. ન્હાનું શેક વારંવાર મહારે ઘેર આવતા અને હું તહેમને ઘેર જતી. હું એ વખતે બહુ રૂપાળી હતી. મહારી જીવાની ખીલી હતી-અને વિલાસો ભોગવવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઈ હતી. મહારા પાપની કથા હું વધારે લાંબાવવા માગતી નથી. મહારું જીવન મહેં બ્રષ્ટ કથે-અને ન્હાનું શેક મારા પાપના અંધ ભાગિદાર થયા.

“આજથી એ એક વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. અમારું પાપ વરસ સુધી તો ઢાંક્યું રહ્યું-પણ છેવટે પ્રકાશ્યું-કદિ પાપ છુપું રહેતું નથી. દુરાચારથી હું ગર્ભવતી થઈ-અને એ વાતની માહિતી ચતાંજ ન્હાનું શેક મને છોડીને ન્હાસી ગયા: મને એવડો કટોકટો લાગ્યો. ન્હાનું શેકને મહેં મહારા હૃદયનો બધો પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો અને મહારા સ્વામી મહેં એમનેજ માન્યા હતા. એ છોડી ગયા એથી મને આઘાત થયો અને પાપનો પ્રકાશ થઈ જવાથી દુઃખમાં વધારો થયો.

મહારાં માતા પિતાને મહારા પાપની ખબર પડી-અને બંનેને ક્રોધ હદ ઉજ્જવી ગયો. ન્યાત જાતમાં અને ગામમાં આખરે જશે એ વિચારથી મારા પિતા ગાંડા જેવા થઈ ગયા. “એ પાપભૂતું મહારે મહેં બેસું નથી-એને આશીર્વાદ પાઈ હો.” એ શબ્દો બોલ્યા. હું તો મરવાનીજ રાહ જોવા લાગી.

“જિન્દગી બહુ જ્હાલી લાગતી હતી, અને હજીએ જ્હાલી લાગે છે. શેક! જિન્દગી જ્હાલી ન લાગતી હોત તો તો આ લાક્ષતનો હાથેજ અંત આપ્યો હોત. મહારા પિતાનો મને જેર પાવનો ખરિદો સાંભળી હું તો ચમકીજ ગઈ. તે ખરેખર જેર પાઈ દેત. આખરે અને ‘વદ’ સાચવવાની ખાતર દોકરીને જ્હાલી કરે તેવા ન્હોતા.

“ પણ મહને તો મરવા ઇચ્છા નહોતી, એટલે ઘરમાંથી નહાસી જવાની તક શોધવા લાગી. અને એક વખત લાગ જોઈ મારા અંગ ઉપર જે થોડું ઘાણું ઘરેણું હતું તે સહિત નીકળી ગઈ. જીવાન અખળા એકલી ક્યાં જઈશ એ વિચાર તરત તો ન આવ્યો. કોઈ પાછળ શોધ કરવા આવશે તો પકડાઈ જઈશ તો શું થશે એ વિચાર પણ ન સુઝ્યો. હું તો અંધારી રાતે દ્રેનમાં બેસી ગઈ. દ્રેનમાં કોઈ સાથે વાત કરવાની લીમત કરતી નહોતી, પણ સવાર થતાં, મારા ડાબામાં એક ડોસી બેઠી હતી તેણે મારી સાથે વાત કરવા માંડી. અને હળવે હળવે મારા બધા વિશ્વાસ મેળવી લીધો. હું ભોગવાઈ ગઈ અને મારી બધી ખરી વાત તેને જણાવી દઈ મને તેની સાથે રાખવા કહ્યું. ડોસીએ ખુશીથી મને રહેવાની બધી સોઈ કરી આપવા લા પાડી. ડોસી મને મુંઝવે લઈ આવી. અને પોતાના ઘરમાં મને રાખી.

“ થોડા દિવસમાં મને ખબર પડી કે ડોસીનું ઘર તો દુરાચારનો એક અખાડો છે. કેટલાક દુરાચારી સ્ત્રી પુરુષો ત્યાં આવતાં જતાં અને ડોસી એમના દુરાચાર પર ગુજરાન ચલાવતી.

“ બસ. બધી વાત હું સમજી ગઈ. ગહારે માટે બે રસ્તા હતા. કોતો વેંસ્યા બનીને સુખચેનથી જીવન વીતાડવું, અને કોતો એ ડોસીની પાસેથી થે વળી નહાસી છુટવું. નહાસીને ક્યાં જવું એ ખબર નહોતી. મુંઝવેથી હું અજાણી હતી. એકતાર આવેશમાં આવી જઈને ઘર તો છોડ્યું, પણ હવે એ માટે બહુ પરતાવા લાગી. પાછી બેર જવા હવે મન થતું નહોતું. આવી મુંઝવણમાં થોડા દહાડા તો એમજ વીતી ગયા.

“ એક વાત મ્હારા લાલમાં હતી. હું ગર્ભવતી હતી, એટલે નીતિબ્રહ્મ થતી, બચી ગઇ. ડોસી જાણતી હતી કે હું ગર્ભવતી છું. તે મ્હારી બહુ કાળજી રાખતી. ત્હેનાજ ઘરમાં મ્હારા આ દિકરાનો જન્મ થયો. અને જન્મ થતાં સુધી ડોસીએ મ્હારી સગી માતાની જેવી સંભાળ રાખી. પણ, હોકરો જન્મતાંની સાથેજ ડોસીએ તેને ગુંગળાવી નાખવા ઇચ્છા બતાવી. હું એ વાત સાંભળી ત્રાસી ગઇ. ડોસીને પગે પડી કાલાવાલા કરવા લાગી, પણ એ રાક્ષસીને દયા આવવી બહુ મુશ્કેલ હતી. છેવટે ત્હેણે મ્હને તરતજ પોતાનું ઘર છોડી જવાની શરતે અને આટલો વખત રહેવા દેવાના બદલામાં મ્હારા અંગ ઉપરનું તમામ ધરેણું આપી દેવાની શરતે મ્હારા દિકરાને છવતો રહેવા દેવાનું કબુલ કર્યું, અને મ્હેં માંડમાંડ વિનંતિ કરીને આઠ દહાડા ત્યાં વધુ રહેવાનું માગી લીધું.

“ આઠમે દહાડે મ્હારું એ હગ્ગર રૂપીઆનું ધરેણું ડોસીને ઉતારી આપ્યું, અને આ દિકરાને લઈને ડોસીના ઘરમાંથી ચાલી નીકળી. પહેલો વિચાર દરીઆમાં પડવાનો આગ્યો, પણ મ્હારા બચ્ચાનું કોણ ? બચ્ચાનેય સાથે જમતમાંથી ઉપાડી જવાનો વિચાર તો ત્રાસજનક લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં બહુ અચકાતી હતી. કોઈક મ્હને જોશે તો શું ધારશે ? ” એવો વિચાર આવવા લાગ્યો, પણ ત્હમ્હારા મુંબઇ શહેરમાં કોણ કોની પરવા કરે છે ? લોકોના ટોળાઓ વચ્ચેથી ચાલી જતી છતાં કોઈ મ્હારી સ્થિતિ પુછવાની પરવા કરતા નહિ. ફક્ત કોઈક મ્હારા મ્હેં સામું જોતા—અને વગર માગ્યે દોઢીયું આપતા. મ્હારાં કપડાં ફાટ્યાંતુડ્યાં છે છતાં મ્હારી ખુબસુરતી હજી કેંક બાકી રહી ગઈ લાગે છે.”

“ શેડ ! આવી વાત ઝાઝી શું લખ્યાવું ? આજ છ મહિના થયા આ સ્થિતિમાં ફરે છું, અને હવે તો બીજા માગતાંયે આવડી ગયું છે. ત્હમ્હારા મુગ્ધના બીખારીઓના ફેટલાકના શા હાલ છે એ કાંઈ જાણો છો ? કદિ તેમને માટે કાંઈને દયા આવે છે ? કાંઈ તેમનાં દુઃખો જાણી કદિ તે ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે ?

“ રસ્તે જતા આવતા લોકો મ્હારા કાલાવાલા સાંભળી કંઈક સીકો ફેંકી દે છે. કાંઈક શેડાણી કાંઈવાર ધરતી ખારીએથી ફેંકે વસ્ત્ર ફેંકે છે—અને આજ છ મહિના થયાં લાખો માણસની વચ્ચે રહેતી છતાં કાંઈની સાથે એક શબ્દ પણ ખોલ્યા વિના હું ભટકું છું—અને મ્હારા કર્મોની શિક્ષા ભોગવું છું. શેડ ! આ સ્થિતિમાં મ્હને કાલે નહાનું શેઠનાં દર્શન થયાં, અને મ્હારા દુષ્કર્મોનાં એ અર્ધ ભાગીદાર છટકા જઈને આમ સુખચેતની ફરે અને મ્હારી આ સ્થિતિ હોય એ વિચારથી ઈશ્વરના ન્યાય પરથી મ્હારી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ, અને હું ચીસ પાડી બેસી ગઈ,”

આટલું બોલી ત્યાં એ બીખારણુ ચાકી ગઈ લાગી. ત્હેની આંખમાંથી આંધાર આંસુ ચાલ્યા જવા લાગ્યા. વિનોદની પત્ની ઉઠી અને બીખારણુને છાતી સરગી આંખી પોતાના સુંદર સ્વચ્છ વસ્ત્રથી ત્હેના આંસુ લ્હોવા લાગી. આતરફનું વાતાવરણ ગમગીન બની રહ્યું હતું—એવામાં દારમાં કાંઈક નવા માણસે પ્રવેશ કર્યો.

સૌની આંખો નવા આવનાર તરફ ઘેરાઈ. અને સૌએ ત્હેને ઓળખ્યોઃ નહાનું, દેખાવ બેવા જેવો ધર્મ રહ્યો અને ધડીવાર તો સૌની હાથ તાળવે આંટી ગઈ.

એકાએક ન્હાનુ આગળ વધ્યા—અતે ગાંડા માણસની પેઠે
આવેશમાં આવી જઈને બીખારણુનો હાથ પકડ્યો. “ માલતિ !
ત્હારી આ દશા ! ” એટલા શબ્દો બોલીને ત્હેને નજીક ખેંચી
એક પળ વધુ વીતી અતે માલતિ ન્હાનુની જાતીમાં માથું સમાવી
ધ્રુસકો મુકી રડી. બીજી દશુ વધુ વીતી અતે જમીનપર પછડાઈ
પડી. એનો આત્મા દેહથી જુદો પડી ગયો.

માઝ્યચક્ર.

[આહુ નવસકથા.]

યુગધર્મેને સર્વ રીતે યોગ્ય સમાજના વિવિધ પ્રકારના
પ્રશ્નો ચર્ચા, હુબર ઉદ્યોગની વ્યાપ્તમાં નવીન જાતનું
અજવાળું પાડશે. પાછળથી છૂટક અંકો ન મળે માટે
અત્યારથીજ આહક તરીકે નામ નોંધાવવા અમારી સહુને
ભલામણ છે.

સંપાદક.

ભાગ્યચક્ર.

પ્રકરણ ૧ છું.

દુષ્કાળ.

“ પપ્પા ચુગે ટેકરીઓ ભંભીને,
દાણા પડ્યા જે વિખરાઈ આંહી;
તેવાંજ ટોળાં કણુથી તણાં કે,
અહીં તહીં પેદ ભરી રહ્યાંતાં. ”

(૨૪. કલાપી.)

“ હુરેએએ રાઆઆઆમ ! ” પરશાળમાં પટેલા કાચીના ખાટલાને દાળી તે ઉપર બેસતાંજ કપાળે હાથ મૂકીને ઘેના પટેલે દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો.

“ બાપા આયા, બાપા આયા ” કરતાં ઘરમાંથી છ વર્ષનો બેચર અને આઠ વર્ષની મંછા, જે ઘેના પટેલનાં છોકરાં બહાર દોડી આવ્યાં.

“ બેટા, પાણી લાવજો ! ” માથા ઉપરથી ખાદીનું બલકું દાળીયું ઉતારી ખાટલા ઉપર મૂકતાં પટેલે મંછાને કહ્યું.

“ લાવું ” કહીને મંછા ધડબડ ધડબડ કરતી દોડી ગઈ.

મંજની સાથેજ હાથમાં પાણીનો લોટો લઇને સ-તોડ પટ-લાણી પોતેજ બહાર આવ્યાં, અને પતિના હાથમાં જળપાત્ર આપી સ્થામે ભીંતને અટલીને બેઠાં. પરેલે પાણી પીને લોટો નીચે મૂક્યો કે તૂર્તજ બાબૂમાં પડેલી સાવરણીને રમાડતાં સ-તોડે પૂછ્યું: “ચમ, હું કરી આયા ?”

“કાંઈ નોં થ્યું. ખરા તાપમાં ચાર ગાઉનું ટાંપું પડ્યું ને જ્યોતો એવો ઠાલા હાથે પાસો આવ્યો !”

“હું ઉં કરમચંદ શેઠ ના પાડી ?”

“માથામાં વાગે એવીરતો ! હું ઘણોય કગર્યો, બોળાપાઘડીઓ કરી પણ શેઠ તો એકના બે નાં થ્યા. એ તો કે’સે કે હોનબાઈ આલી જાઓ ને રૂપબાઈ લઈ જાઓ; પણ સોનબાઈ લાવવી ચ્યાંથી !”

“મ્હારાં હાહુ કે’તાંતાં કે એ કરમચંદ શેઠ તો આપણું તપણું પેઢીનું ઘરાગ સે !”

“માં એ બધી વાત કહી; પણ એ તો કે’સે કે એક બાબુ આવો કાળ સે અને બીજી બાબુ કાગળીઉં ચાલી ચ્યું સે, એટલે માણહનો ઘડીનોય વસવા આવતો નથી, માટે હું તો ઇમનેઈમ એક પાઈ પણ ધીરવાનો નથી.”

“તારે હવે હું કરીશું ? ઘરમાં તો બે દાંડા ચાલે એટલી બાજરી સે, પસે આ ઊંચાં ને આપણે ખાહું હું ?”

“બાપા, તમે કે’તાતાં તે શે’રમાંથી હું તારે માટે કાંક હાડે હાડે ખાવાનું લાવે, તે આલોને ?” બાપાના બોળામાં બેસી, દાંડી પકડી છ વર્ષના એ ચરે કહ્યું.

ધનો પટેલ એ બાળકને શો જવાબ આપે ? સારા વખતમાં દાન-પૂજ્યથી ગામમાં જાણીતા ધના પટેલ અત્યારે પોતાના બાળક પુત્રની ઇચ્છા પણ પૂરી પાડી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા. ધના પટેલના મ્હોંમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો પણ એ આંખોમાંથી ડબ્બડ કરતાં મોતી જેવાં એ અશ્રુબિંદુ ગળડી પડ્યાં. સ્વાશ્રથી અને સ્વમાતી પટેલ પોતાની કંગાળ હાલતનું જ્ઞાન થતાં અડધો અડધો થઈ ગયો; પૃથ્વી પાસે મનમાં મનમાં જગા આપવા આર્યના કરવા લાગ્યો.

જ્ઞાના એ ચરને જાપના હૃદયની મહાવ્યથાઓ ક્યાંથી સહમગ્નય !

પિતાજીએ ઉત્તર ન આપ્યો એટલે તેણે ફરીથી એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો; સન્તોક પતિની આંખોમાંથી પડતાં આંસુ જોઈ શકી હતી, તેણે એ ચરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને હૃદય સાથે આંખોને કહ્યું: “ હું તને હમણું મગન શેકતી દુકાનેથી ટોપકું ને ગોળ ચૂસાવીશ.” એ ચર ખુશી થયો; અને માની બોલમાંથી નીકળી કુદતો કુદતો પાટોશના ઘર આગળ રમતાં છોકરાંને આ વાત કરવા દોડી ગયો.

ધનાબાઈના હૃદય ઉપર એ ચરના કાલા ઘેલા શબ્દોથી થયેલો નિષ્ણ આઘાત હજી શમ્યો નહોતો. “ ઘરમાં એ દલાડ ચાલે એટલી બાજરી સે ” એ પટલાણીના શબ્દો હજી કર્ણદ્વયમાં અથડાઈ રહ્યા હતા. “ હવે શું ખાતું ? ” એ વિચારમાં ને ડૂબી ગયા હતા.

સન્તોક પટલાણી અબણ હતો, શિક્ષિત સ્ત્રીઓ જેવી તેમનામાં ટોપટીપ નહોતી, શબ્દોનો મિથ્યા આડંબર તેમનામાં નહોતો.

જાલા-જાલીના નાટકી પ્રયોગ તહેમણે સ્વમામાં પણ અનુભવ્યા નહોતા, છતાં ધના પટેલ પોતાના પતિ છે-પતિ છે એટલે પૂજ્ય છે, એમના સુખે પોતે સુખી અને એમના દુઃખે પોતે દુઃખી છે એટલું માનતાં ને સમજતાં. પતિને સુખમાં મકાને પતિ પહેલાં ઈશ્વરના ઘેર જવાય તો સારું એવા એમના અભિલાષ હતા, એટલે પોતાના પતિને વિચાર વમળમાં તણાતા બેઠું તહેનો જીવ કળીએ કળીએ કપાવા લાગ્યો, અને ધના પટેલના મનનું શાન્ત્વન કરવા કહ્યું: “તમે આંમ અંત્યા શીદ કરો સો. ભગવાન હોનો સે. એ ભૂત્યાં ઉઠાડશે પણ કાઢને ભૂત્યાં હુવાડવાનો નથી. એ ભગવાન આપણો એ સે. આપણે કાઢનું બગાડયું સે તે આપણને દમ પડશે?”

“મને પણ એજ વચાર થાયજે. મારા ઘેર મોટા મોટા ન્યાત મેળા થયાંતા, મારા આપાએ પણ ઇમનાં માઆપો પાછળ આંખો મેંચીને પૈસા વાપર્યાંતા ને મીં પણ મારાં માઆપો પાછળ ભગારે કસર કરી તોતી એજ આપણ, અને અંત્યારે ઘરમાં એ દાંડના દાંણુ સે એ પણ આપણ. અરેરે, ચીયા પાપના ભોગે આપણી આ દશ થઈ? તયણ પેઢીથી કરમચંદ શેઠના ઘેરથી આપણે હજારો રૂપીઆનો ઉપાડ કર્યો અને ન્યાત મેળાંમાં સેતરાંએ ઇમને ત્યાં મુઝ્યાં પણ અંત્યારે એટલીએ ઇમને શરમ આપી? હાય હાય, આ દનિયા આવી સે એ વાતની મને અંત્યારેજ ખબર પડી! હું ભગા પટેલના છોકરો એની આ દશા!” ધનાભાઈએ મનનો ઉભરો પ્રકટ કર્યો.

“હવે ઇમ ચંતા કરે હું વળે ઇમ સે? હવે તો ગમે ઇમ કરીને આટલો કાળ કાઢી નાંસીએ તો ગંગા નાંહા.”

“હું પણ ઇમજ ખાંડ છું. હવે તો અધી બાબુના વાયરા વાઈ ગયા સે. અને એકે દિશામાંથી મદદની આશા નથી, એટલે મને તો ઇમ થાય સે કે સરકારી ડોલ લેવી અને આંહિથી પાંચ ગાઉ ઉપર તળાવ ખોદાયસે ત્યાં કાંમે જવું.”

“ઈમ તો ઇમ. કાંય સુટકો રહે. ‘ઓમાલાનાં લપર્યાં ને કાળનાં વટયાં ઇમાં કાંય બાધ નથી’ તો આ તો મજૂરી કરીને ખાવું સે. મજૂરી તે દેડનીએ કરીએ એ વાતમાં કંઈ ખોટું નથી.”

“એ તો ઠીક પણ સરકારનું ધરમાદા ખાવું પડશે ન વિચારે માંડે કાળજીનું કારી જાય સે. પણ આ ધે’ચર ને મંછાના જીવ માટે ગમે તેવું કાંમ કરતાંએ હું શરમાવાનો નથી. ભગવાંન જે કરે તે ખરું.”

સંવત ૧૯૫૬ તો દુષ્કાળ દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં હાલાકાર વર્તીવી રહ્યો હતો. વૃદ્ધ માણસો ટોળે મળીને કહેતા કે પાછલાં સો વર્ષમાં આવા દુષ્કાળનો અનુભવ થયો નથી. મારવાડમાંથી અસંખ્ય દુષ્કાળીઆં ગુજરાતમાં ભિક્ષા માગીને પેટ ભરવાના ઉદ્દેશથી આવ્યાં હતાં. જ્યાં જ્યાં ત્યાં અન્ન અન્ન કરતાં તડકડતાં હજારો માણસો નગર પડતાં હતાં, માખાપો સંતાનોના હાથમાંથી પણ રોટલીનો ટૂકડો પડાવી લેતાં એવા દાખલા પણ બનતા હતા, સહુને પોતપોતાનો જીવ બચાવવાની કાળજી પડી હતી. ઓગરદમ ભયંકર ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. ખેડૂતો અને મધ્યમ વર્ગના સમાજનો ખાસ મરો હતો. મધ્યમવર્ગના માણસો કુટુંબ પોષણ જેટલું જ કમાતા અને આપદાદાની આબરૂ સાચવીને ગૃહ-કુટુંબને પોષવાનું તથા આવ્યાં ગયાં રૂઢી-ખર્ચો કાઢવાનાં એટલે સારા વખ-

તમાં પણ તહેઓ માંડમાંડ ખોતાનું ગાંડું ગળાડાવતા અને સારો-
માઠો પ્રસંગ આવતાં હેવું કર્યા વિના છૂટકો ન થતો, તે વર્ગ આ
ભયંકર દુષ્કાળના સમયે આફતમાં ફસાય એમાં શી નવાઈ ? ઘણા
ખરા ખાનગી નોકરોને શેડો તરફથી રજા આપવામાં આતી હતી એટલે
એમને તો નિત્યનું ખર્ચ લાવવાના પણ સાંસા પડ્યા હતા, એથી ઘરમાં
વડિલોપાછીત દરદાગીના કે રાચરચીકું હતું તે વેચી વેચીને ખન્યું
ત્યાં સુધી કુટુંબ પોષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે ખૂટી પડતાં
તહેમની લાલત પણ નિરાધાર થઈ ગઈ; જહેમની નોકરીઓ ચાલતી
હતી તહેમને પણ વધી પડેલી મોંઘવારીમાં સાદી રીતે ખારાક મેળ-
વવાના એ વાંધા હતા, અને ખેડૂત વર્ગની તો સહુથી ખરાબ દશા હતી.

જેમ જેમ દેશમાં રેલ્વે આદિ સાધનો વધતાં ગયાં, અને પર-
દેશી પેદીઓના આડતીઆઓ મ્હોં માગ્યાં મૂલ આપીને જથ્થા
ખંધ અનાજ પરદેશ ખેંચી જવા માંડ્યા, તેમ તેમ ખેડૂતોમાં અંશલ
કરવાની રૂઠી ખંધ પડતી ગઈ; ધાસચારાની ગંજીઓ ખડકી રાખ-
વાની પ્રથા નષ્ટ થતી ગઈ અને દેટલાક વખતથી દુષ્કાળનો અનુભવ
થયેલો ન હોવાથી દુષ્કાળનો ભય ઘટતો ગયેલો હોવાથી તથા
લોકોને વ્યવહારનાં ત્વરિત ગતિનાં સાધનો ઉપર વિશ્વાસ પડેલો
હોવાથી એકજ દુષ્કાળમાં ખેડૂતોની સ્થિતિ દીન-હીન થઈ ગઈ.
દિનપ્રતિદિન હિંદી ખેડૂત ગરીબ બનતો જાય છે, તેમાં વેરાની કચડી
નાખનારી બ્રિટીશી ટાટ, તાપ અને વર્ષાદમાં સખ્ત મહેનત કરવા
છતાં બિચારા ખેડૂતો સારા વખતમાં પણ સાદામાં સાદી રીતે જીવન
ગાળી શકે છે, મંદવાડમાં દવા કરવા માટે કે તહેવારમાં મિષ્ટાન્ન
જનાવવા માટે પણ તહેમની પાસે પૈસા હોતા નથી, તેમાં જીવનની

આનો ભયંકર ફટકા પડવાથી સમય સ્થાને ટકી શકવાની તહેમની સ્થિતિ નષ્ટ થઇ જાય તેમાં શી નવાઇ ?

આમાસાના આરંભમાં થોડો વર્ષાદ પડ્યો, એટલે ખેડૂતોએ ખેતીવાડીની તૈયારી માટે દેવાં કરીને બીજ તથા બળદ વગેરેની વ્યવસ્થા કરી, બીજ જમીનમાં વેરી નાખ્યાં, પરંતુ પાછળથી વર્ષાદે દગો દીધો; એટલે થોડા થોડા ઉગેલા અનાજના છાંડ બળી ગયા. દેશમાં ઠામઠામ કુવાઓની વ્યવસ્થા નથી, નહેરો જેવાં કામ સરકારે ઉપાડવાં જોઈએ તે તરફ સરકાર ઉદાસીન વૃત્તિ બતાવે છે અને માત્ર રેલ્વે તરફ પ્રતિવર્ષે સંખ્યાબંધ રૂપીઆ ખર્ચેલી જાય છે, એટલે ગુજરાતમાં માત્ર એક જ ન્હાનકડી નહેર શિવાય પાકને પાણી પાવાનાં બીજાં સાધનો નહોતાં; તેમજ નહેરમાં પણ પાણી નહોતાં એટલે મહેનત કરવા સઘળા ખેડૂતો આતુર હોવા છતાં પણ તહેઓ પોતાના પાક બચાવી ન શક્યા.

ખેડૂતોની મુડીમાં ખેતરને દોર બેજ વસ્તુઓ મુખ્ય હોય છે. તહેમાં વર્ષાદને અભાવે ખેતરો તો નકામાં થયાં હતાં, પરંતુ માત્ર પ્રાણુ કરતાં વધારે પ્રિય દોરોનુંજ રક્ષણ કરવાનું રહ્યું હતું; એટલે જે રહ્યાં-સહ્યાં સાધન હતાં તે વડે દોરોને બચાવવા માટે તહેમણે બની શકતા પ્રયત્નો કર્યા, જંગલમાંથી ઝાડનાં પાંદડાં, કાંટાના છાંડ વગેરે લાવીને પણ દોરોનું પોપણ કરવાની ચેષ્ટા કરી એ હાલતમાં શિયાળો પસાર થયો; પરંતુ ઉન્હાળાની રૂતુ શરૂ થતાં દિવસે દિવસે એ સાધનો પણ ઘટતાં ગયાં, અને ઓછામાં પુરૂં વિવિધ જાતના ખોરાકથી દોરોમાં રોગચાળો શરૂ થયો એટલે જીવના જોખમે અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં અસંખ્ય દોરો રોજ મરવા માંડ્યાં. ગરીબ ખેડૂ-

તોએ પોતાના બાળકોના મ્હેંદામાંથી કાળીઓ છાટી પ્રિય દોર-
 ઢાંક બચાવવાના કરેલા પ્રયત્નો આમ વ્યર્થ ગયા તે સાથે ત્હેમના
 જીવનનાં સાધન પણ ઘટતાં ગયાં. જે ખેડૂતો ઉદાર હાથે દાન કરતાં
 ન હરે, જે ખેડૂતો આંગણે આવેલા મ્હેમાન માટે પાણીની માફક
 દૂધ-ઘી વાપરે અને પોતાને ભોગે પણ પરહિત માટે સર્વદા તત્પર
 રહે, તે ખેડૂતો ભૂખના દુઃખે તરફડી તરફડીને ટપોટપ મૃત્યુના
 મુખમાં પડવા માંડ્યા. ઘેના પટેલની પણ આ દુઃશાળમાં આપણે
 બેઠું ત્હેવી દુઃખદાયક સ્થિતિ થઈ હતી. દોર-ઢાંક બચાવવા સર્વ-
 સ્વનો ત્હેઓ ભોગ આપી ચૂક્યા હતા પરંતુ ત્હેમના સંવર્ણા પ્રયત્નો
 વ્યર્થ ગયા હતા અને છેવટે એ દિવસ પછી શું આવું ત્હેની ચિંતા
 નિકાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહામે આવી ઉભી હતી.

રેડ ઈન્ડીઅન (આન્ડ) ચાહ.

ત્રણ કારણોને લીધેજ ભારતમાં પંકાય છે:

- (૧) રવંદેશમાં પાકી છે.
- (૨) કિંમતમાં સસ્તી છે.
- (૩) લોકોજતમાં શ્રેષ્ઠ છે.

છે કે નહિં ?

તે જાતેજ અજમાવીને ખાત્રી કરો.

મળવાનું સ્થળ:

રેડ ઈન્ડીઅન (આન્ડ) ટી ડીપો,

પાયલુની: મુંબઈ.

શ્રી હરિન્દર પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ.

કેશવકાંત હેર ઓઘલ

એ

કાળા સુંવાળા

લાંબા વાળ

માટે

એકજ વસ્તુ છે.

મીઠી મુગધથી

બંધાયેલી જ્યાં તેલ

એકવાર પાવરી

જાણે ?

એક પાટલીના પેડીંગનાં

મજાગની કીટકટ બીડ-

વામાં આવે છે.

દ્વારકાદાસ ગુપ્તાદિતદોશની કુંઠ,

ધી લિંદ અમ્મ ફકટરી એન્ડ મેટલ વર્ક નામ કેશવ પરક્યુમરી વર્કસ.

૧૮૭, અમદાવાદ રહેમાન સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

આ પુસ્તકનું કવર મુંબઈ કોટમાં શ્રી હરિન્દર પ્રેસમાં હરિલાલ વી. એ તથા આકાશી બાગ અમદાવાદમાં, પાનકેરના નાકે આવેલા "વસંત" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ચીમનલાલ ઠાકરલાલ બાપ્પા; તે રા. સીતારામ જે. શર્મા એ સાનાકુલ પાવરીના ગંગલામાંથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

